

راهکارهای تحکیم خانواده در قرآن و حدیث

حسین بستان (نجفی)*

چکیده

هدف این مقاله، شناسایی عوامل کاربردی مرتبط با موضوع تحکیم خانواده در متون دینی است، عواملی که می‌توانند مبنای تهیه برنامه‌های کارشناسی، نمایشی و مستند در رادیو، تلویزیون و سینما قرار گیرند. بدین منظور، مجموعه گسترده‌ای از عبارتهای قرآنی و روایی که حاوی اشاره‌ای مستقیم یا غیر مستقیم به عوامل، زمینه‌ها و فرآیندهای مؤثر بر ثبات یا بی‌ثباتی خانواده هستند، گردآوری شده و توضیح مختصری درباره یکایک آنها ارائه شده است. عوامل به دست آمده که نزدیک به نود عامل هستند، در ضمن چهار دسته بیان شده‌اند: الف) عوامل ناظر به ویژگی‌های فردی همسران؛ ب) عوامل ناظر به ساختار خانواده؛ ج) عوامل ناظر به پیش‌زمینه تشکیل خانواده؛ د) عوامل اجتماعی. کلیدواژگان: خانواده، تحکیم خانواده، خانواده در اسلام.

مقدمه

امروزه مسئله ثبات و استحکام خانواده را باید یکی از اساسی‌ترین مسائل جامعه و نظام اسلامی قلمداد کرد، چرا که تأثیر آن در صلاح و پیشرفت حقیقی جامعه مورد اعتراف همگان است و به همین دلیل، در سال‌های اخیر شاهد توجه فزاینده‌ای به این مسئله از سوی مسئولان، دلسوزان و نهادهای نظام هستیم و طرح‌های ملی، فرابخشی و فرادستگاهی متعددی در این خصوص مطرح شده و کم و بیش در حال پی‌گیری هستند. از سوی دیگر، یکی از نهادها یا سازمان‌هایی که نقش بسیار مهم و انکارناپذیری در تحقق هدف تحکیم خانواده بر عهده دارد، رسانه ملی است.

با توجه به این دو مقدمه، هدف این مقاله، شناسایی عوامل تحکیم خانواده در متون دینی است، عواملی که جنبه کاربردی داشته و بتوانند مبنای تهیه برنامه‌های کارشناسی، نمایشی و مستند در رادیو، تلویزیون و سینما قرار گیرند. بدین منظور، کوشش خواهیم کرد از طریق گردآوری مجموعه گسترده‌ای از عبارات‌هایی قرآنی و روایی که اشاره‌ای مستقیم یا غیر مستقیم به موضوع بحث دارند، عوامل و زمینه‌های مؤثر بر ثبات یا بی‌ثباتی خانواده را استخراج کنیم و در موارد مقتضی، توضیح مختصری پیرامون آن عوامل ارائه دهیم.

گفتنی است در استخراج این عوامل از متون دینی به یکی از دو شیوه ذیل عمل می‌شود:
۱. شیوه مستقیم که در آن، گزاره‌های اخباری ناظر به واقعیت‌های اجتماعی که تأثیر یک عامل خاص بر ثبات یا بی‌ثباتی خانواده را بیان کرده‌اند، بدون دخل و تصرف

محتوایی شناسایی می‌شوند. برای مثال، حدیث «مَنْ سَاءَ خُلُقُهُ مَلَأَ أَهْلَهُ» (ابن شعبه الحرانی: ۲۱۴)، حاوی گزاره‌ای است که بیانگر تأثیر بدخُلُقی شخص در احساس دل‌تنگی و بی‌زاری اعضای خانواده‌اش از اوست.

۲. شیوه غیر مستقیم که در آن، عواملی که تأثیر آنها بر ثبات یا بی‌ثباتی خانواده در گزاره‌های متون دینی به طور آشکار بیان نشده است، با الهام از احکام فقهی یا اخلاقی دین و گاه از سیره رفتاری معصومان علیهم‌السلام و یا از اشارات ضمنی متون دینی شناسایی می‌شوند. برای مثال، از حدیث «غَيْرَةُ الرَّجُلِ اِيْمَانٌ» (حرّ عاملی، ج ۱۴: ۱۱۱)، تأثیر غیرت شوهر بر تحکیم خانواده الهام گرفته می‌شود، هرچند خود عبارت، فاقد اشاره‌ای مستقیم به موضوع استحکام خانواده است.

روشن است که عوامل استخراج شده با این شیوه غیر مستقیم، از سویی متکی به عبارت‌های دینی و از سوی دیگر مبتنی بر تفسیر و تحلیلی هستند که شخص محقق صورت می‌دهد و لذا این عوامل در مقایسه با عواملی که به شیوه مستقیم استخراج می‌شوند، از نظر امکان اسناد به دین، اعتبار کمتری دارند. ولی آنچه به افزایش اعتبار آنها کمک می‌کند، موفقیت در آزمون‌های تجربی است. به هر حال، با مراجعه‌ای گذرا به آثار عالمان دین به ویژه آثار تفسیری و اخلاقی مشخص می‌شود که این شیوه، بی سابقه نبوده و بسیاری از نکاتی که نویسندگان این آثار پیرامون دلایل و نتایج احکام و ارزش‌های دینی مطرح کرده‌اند، بر پایه همین شیوه استوارند. به هر حال، عوامل به دست آمده در ضمن چهار دسته زیر ارائه خواهند شد:

الف) عوامل ناظر به ویژگی‌های فردی همسران

۱. حمایت معنوی زن و شوهر از یکدیگر

با توجه به ابعاد متعدد حمایت معنوی، از جمله: حمایت آموزشی، حمایت نظارتی و حمایت عملی در پای‌بندی به باورها و ارزش‌ها و انجام تکالیف دینی، تأثیر این عامل از چند دسته از آیات و روایات الهام گرفته می‌شود:

نخست، روایاتی که شوهران را به آموزش امور دینی به همسران سفارش کرده‌اند، مانند روایتی که ماجرای ازدواج آدم و حوا را بازگو کرده و بر حسب آن، آموزش معارف دین به حوا به عنوان مهریه وی معرفی شده است. (حرّ عاملی، ج ۱۴: ۲)

دوم، آیات و روایاتی که افراد را به انجام امر به معروف و نهی از منکر در محیط خانواده موظف کرده‌اند، مانند آیه شریفه «ای کسانی که ایمان آورده‌اید! خود و خانواده خود را از آتش دوزخ نگاه دارید». (تحریم: ۶)

سوم، آیات و روایاتی که در آنها یاری رساندن به همسر در امور دنیوی و اخروی از ویژگی‌های همسر شایسته معرفی شده است، مانند روایت مشتمل بر این تعبیر: «... زن شایسته‌ای که او [شوهر] را در برابر مشکلات دنیا و آخرت یاری کند». (حرّ عاملی، ج ۱۴: ۲۴) مشابه این تعبیر را در جمله امیر مؤمنان علی علیه السلام مشاهده می‌کنیم که در ستایش از حضرت فاطمه زهرا علیها السلام در صبح روز اول پس از ازدواج‌شان به پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله عرضه می‌دارد: «وی [فاطمه] خوب یآوری بر طاعت خداست». (مجلسی، ج ۴۳: ۱۱۷)

مرکز تحقیقات کامپیوتر علوم اسلامی

۲. ارضای متقابل نیاز جنسی به وسیله زن و شوهر

الهام‌بخش این عامل، آیات و روایات فراوانی هستند که بر ضرورت توجه زن به نیاز جنسی شوهر و متقابلاً توجه شوهر به نیاز جنسی زن تأکید کرده‌اند، مانند آیه ۲۳۳ سوره بقره که ضرر رساندن پدر و مادر به یکدیگر به بهانه وجود فرزند را حرام کرده و در برخی روایات، بر خودداری آنان از ارضای نیاز جنسی یکدیگر تطبیق شده است. (حرّ عاملی، ج ۱۴: ۱۳۷) همچنین روایاتی که تمکین جنسی زن را در زمره حقوق شوهر یا واجبات زن به شمار آورده‌اند (همان: ۱۱۲، ۱۱۷) و برخی روایات که مسئولیت انحراف جنسی زن شوهردار را در صورتی که این انحراف، ناشی از عدم ارضای جنسی وی در خانواده باشد، متوجه شوهرش دانسته‌اند. (همان: ۱۰۰)

۳. رعایت عدالت در رفتار و گفتار

الهام بخش این عامل، شماری از گزاره‌های متون دینی از جمله آیات ذیل‌اند: «ای کسانی که ایمان آورده‌اید، در اقامه قسط و عدل کوشا باشید و برای خدا شهادت دهید، هر چند این کار به زیان خودتان یا والدین و خویشاوندان شما تمام شود.» (نساء: ۱۳۵) و «هنگامی که سخن می‌گویید، عدالت را رعایت کنید، هر چند آن سخن به خویشاوندان شما مربوط باشد.» (انعام: ۱۵۲)

۴. پرهیزگاری زن و شوهر و بندگی آنان در برابر خدا

افزون بر گزاره‌های عامی که به طور غیر مستقیم الهام بخش این عامل‌اند، مانند حدیثی که اصلاح رابطه انسان با خدا را موجب اصلاح رابطه انسان با مردم معرفی کرده است، (مجلسی، ج ۶۸: ۱۸۱) از برخی روایات می‌توان به طور مستقیم تأثیر این عامل را استنتاج کرد. برای نمونه، امام حسن مجتبی علیه السلام در پاسخ به شخصی که درباره ازدواج دخترش با آن حضرت مشورت کرده بود، فرمود: «دخترت را به ازدواج مردی پرهیزگار درآور؛ زیرا وی اگر دخترت را دوست بدارد، او را اکرام خواهد کرد و چنانچه او را نپسندد، به وی ستم روا نخواهد داشت.» (طبرسی، ۱۴۰۸: ۲۱۴) این روایت هرچند رابطه پرهیزگاری و تحکیم خانواده را به صراحت بیان نکرده، اما با بیان رابطه پرهیزگاری با اکرام همسر و پرهیز از ستم به وی با یک واسطه به عامل مزبور اشاره دارد.

۵. ایمان

تأثیر این عامل دارای دو جنبه است: جنبه نخست، یعنی تأثیر ایمان شخص در افزایش محبت او به همسرش، مفاد احادیثی چند از جمله این سخن امام جعفر صادق علیه السلام است که می‌فرماید: «گمان نمی‌کنم مردی ایمانش افزایش یابد، مگر آنکه محبت [مشروع] او نسبت به زنان افزون‌تر شود.» (حرّ عاملی، ج ۱۴: ۹ - ۱۰) جنبه دوم،

یعنی اینکه ایمان و عمل صالح فرد باعث جلب محبت همسرش به وی می‌شود، از آیه‌ای از قرآن کریم استفاده می‌شود که می‌فرماید: «آن کسانی که ایمان آورده و کارهای شایسته انجام می‌دهند، خداوند رحمان در دل‌ها محبتی نسبت به آنان قرار می‌دهد». (مریم: ۹۶)

۶. صبر و بردباری

تأثیر این عامل را می‌توان به طور غیر مستقیم از گزاره‌های دینی فراوانی الهام گرفت که عموم افراد و به ویژه همسران را به صبر و بردباری نسبت به یکدیگر سفارش کرده‌اند، مانند دو حدیث ذیل: «مردی که به امید پاداش الهی در برابر خلق و خوی بد همسرش صبوری پیشه کند، خداوند پاداش شکرگزاران را به وی عطا خواهد کرد.» (حرّ عاملی، ج ۱۴: ۱۲۴) و «جهاد زن آن است که در برابر آزاری که از شوهر به وی می‌رسد و غیرت‌ورزی [نابجایی] وی صبور و بردبار باشد». (همان: ۱۱۱)

۷، ۸ و ۹. مدارا، سازگاری و نرم‌خویی با همسر

گزاره‌های فراوانی در متون دینی، الهام‌بخش این عوامل‌اند، از جمله سفارش امیر مؤمنان علی علیه السلام به فرزندش: «با او [زن] در همه حال مدارا کن و همراه خوبی برایش باش تا زندگی بر تو گوارا شود.» (همان: ۱۲۰) همچنین فرمایش امام جعفر صادق علیه السلام: «شوهر در روابطش با همسر خود به سه چیز نیاز دارد: سازگاری با او به منظور جلب سازگاری و محبت او، خوش‌خُلقی با او و جلب علاقه او از طریق گشاده‌دستی و رعایت آراستگی ظاهری به گونه‌ای که مورد پسند وی باشد.» (مجلسی، ج ۷۵: ۲۳۷)

در همین راستا، برخی روایات، مردان را به رعایت تمایل و خواست همسران خود در خصوص نوع و چینش لوازم خانگی، سفارش کرده‌اند. (حرّ عاملی، ج ۳: ۵۶۸) بر حسب یکی از این روایات، امام حسین علیه السلام در پاسخ به این اعتراض که چرا منزل شما با فرش و پرده و اموری از این دست تزیین شده [با اینکه تجمل‌گرایی شایسته شما

نیست]، می‌فرماید: «ما در هنگام ازدواج، مهریه زنان را پرداخت می‌کنیم و آنان هر چه بخواهند با آن خریداری می‌کنند؛ چیزی از آن به ما تعلق ندارد». (همان)

در مورد سازگاری زن با شوهر نیز می‌توان به حدیثی اشاره کرد که در آن، علی علیه السلام آسان‌گیری، نرم‌خویی و سازگاری با شوهر را از شاخص‌های زن مسلمان نمونه برشمرده است. (همان: ۱۵)

۱۰. غیرت‌ورزی شوهر

با الهام از برخی روایات (قزوینی، ج ۱: ۶۴۳) می‌توان تأثیر این عامل‌ها را مطرح کرد که غیرت‌ورزی شوهر در فرض وجود ناامنی یا شک نسبت به صیانت همسر، در تحکیم خانواده تأثیر دارد و برعکس، غیرت‌ورزی شوهر در فرض اطمینان نسبت به پاک‌دامنی همسر و نبود تهدید بیرونی، در بی‌ثباتی خانواده مؤثر است. با قطع نظر از تأثیر غیرت به عنوان یک سپر حفاظتی طبیعی که امنیت جنسی زن را افزایش می‌دهد، (مطهری، ۱۳۷۱، ج ۱۹: ۴۱۶ - ۴۱۷) این فرمایش امام علی علیه السلام که «شخص غیرت‌مند هرگز زنا نمی‌کند.» (رضی، ۱۳۷۰، ج ۴: ۷۳)، به یکی دیگر از مکانیزم‌های تأثیر غیرت بر تحکیم خانواده اشاره دارد.

۱۱. هدیه دادن

تأثیر این عامل بر استحکام خانواده، برگرفته از حدیثی است که بر حسب آن، هدیه دادن، موجب زوال کینه‌ها و در نتیجه، جلب محبت متقابل می‌شود. (حرّ عاملی، ج ۱۷: ۲۸۷)

۱۲. قناعت

می‌توان تأثیر این عامل را از آیات و روایات فراوان مشوق قناعت الهام گرفت، مانند این حدیث که «کسی که در برابر روزی اندک از خدا راضی شود، خداوند در برابر عمل اندک از او راضی شود.» (همان، ج ۱۵: ۲۴۰)

۱۳. احترام به همسر

تأثیر این عامل به طور غیر مستقیم از روایاتی الهام گرفته می‌شود که بر لزوم احترام متقابل میان همسران تأکید کرده‌اند، مانند این دو حدیث که «بزرگوارترین شما نزد خداوند کسانی‌اند که در تکریم همسران خود کوشاتر باشند.» (همان: ۵۸) و «اگر می‌خواستم دستور دهم کسی برای غیر خداوند سجده کند، همانا به زن دستور می‌دادم که برای شوهرش سجده نماید.» (همان، ج ۱۴: ۱۱۵)

۱۴. اظهار محبت به همسر

الهام بخش این عامل، فرمایش رسول خدا ﷺ است که می‌فرماید: «این سخن مرد که به همسرش بگوید: «دوستت دارم»، هیچ‌گاه از دل زن بیرون نخواهد رفت.» (همان، ج ۱۴: ۱۰) در این ارتباط، همچنین باید اهمیت شیوه‌های عملی اظهار محبت به همسر، مانند پرداخت مهریه به عنوان نشانه محبت صادقانه را یادآور شد که از آیاتی مانند «مهریه زنان را به عنوان هدیه به آنان بپردازید.» (نساء: ۴) الهام گرفته می‌شود.

۱۵. اطاعت زن از شوهر

تأثیر این عامل از آیات و روایات متعددی الهام گرفته می‌شود که بر لزوم یا رجحان اطاعت زن از شوهر دلالت دارند، بدون آنکه آن را به موارد خاصی محدود کنند. از جمله در تعبیر قرآنی «فَالصَّالِحَاتُ قَانِتَاتٌ»، (نساء: ۳۴) واژه «قَانِتَاتٌ» از مصدر قنوت به معنای اطاعت یا دوام اطاعت توأم با فروتنی مشتق گردیده که در بسیاری از تفاسیر به اطاعت زنان از شوهران تفسیر شده است، هرچند برخی آن را به اطاعت از خداوند تفسیر کرده‌اند. (طباطبایی، ج ۴: ۳۴۴) همچنین بر حسب روایتی معتبر، زنی به حضور پیامبر اکرم ﷺ رسید و از حق شوهر بر زن پرسید؛ حضرت در پاسخ فرمود: «از وی اطاعت کند و نافرمانی او ننماید.» (حرّ عاملی، ج ۱۴: ۱۱۲)

البته همان گونه که بسیاری از فقها یادآور شده‌اند، (نجفی، ج ۳۱: ۲۰۰؛ امام خمینی، ج ۲: ۳۰۵) اطاعت واجب زن از شوهر به موضوعات ویژه، مانند: تمکین جنسی و خروج از منزل اختصاص دارد و در موارد دیگر از جمله انجام کارهای خانگی، اطاعت زن از

شوهر صرفاً راجح است نه واجب و شاید یکی از مهم‌ترین حکمت‌های وجوب یا رجحان آن، همین نکته یعنی کمک به استحکام خانواده است.

۱۶. حیای زن و شوهر

تأثیر این عامل از آیات و روایات فراوان مشوق حیا الهام گرفته می‌شود، مانند این حدیث که «حیا و ایمان با ریسمانی به هم بسته شده‌اند، پس هر گاه یکی از آن دو رخت بریندد، دیگری نیز از پی آن خواهد رفت». (حرّ عاملی، ج ۸: ۵۱۶)

۱۷. عفو و گذشت همسران از خطاهای یکدیگر

آیات و روایات وارده در ستایش این صفت و نکوهش فقدان آن، الهام‌بخش تأثیر این عامل‌اند، مانند این عبارت که «هیچ عذری را از او [شوهر] نمی‌پذیرد و هیچ گناهی را بر او نمی‌بخشد.» (همان، ج ۱۴: ۱۸) که پیامبر خدا ﷺ به عنوان یکی از ویژگی‌های زنان بد مطرح فرموده و نیز این سخن امام جعفر صادق علیه السلام که در پاسخ به سؤالی درباره حق زن بر شوهرش می‌فرماید: «او را سیر کند و بپوشاند [نفقه بدهد] و اگر نادانی کرد، ببخشد.» (همان، ج ۱۵: ۲۲۴)

۱۸. توجه به مصالح پنهان ازدواج

می‌توان تأثیر این عامل را از آیه‌ای الهام گرفت که می‌فرماید: «و با آنان [زنان] به طور شایسته رفتار کنید؛ پس اگر نسبت به آنها [به دلیلی] کراهت پیدا کردید [فوراً تصمیم به جدایی نگیرید و به خاطر داشته باشید که] چه بسا چیزی خوشایند شما نیست و [لیکن] خداوند خیر فراوانی در آن قرار می‌دهد.» (نساء: ۱۹)

۱۹. خدمت مرد به همسر و فرزندان

تأثیر این عامل از احادیثی مانند این فرمایش پیامبر گرامی صلی الله علیه و آله الهام گرفته می‌شود: «یا علی، هیچ مردی به خانواده خود خدمت نمی‌کند، مگر آنکه صدیق یا شهید یا کسی باشد که خداوند خیر دنیا و آخرت را برای او خواسته است.» (مجلسی، ج ۱۰۴: ۱۳۲)

۲۰. توسعه معیشتی بر اهل و عیال

از برخی روایات دینی می‌توان تأثیر این عامل را الهام گرفت، مانند این حدیث که «سزاوار است مرد بر اعضای خانواده‌اش توسعه دهد تا آرزوی مرگش را نکنند». (حرّ عاملی، ج ۱۵: ۲۴۸)

۲۱. ایفای نقش همسری به وسیله زن

تأثیر این عامل را از روایاتی مانند «جهاد زن، خوب شوهرداری کردن است»، (همان، ج ۱۴: ۱۱۶) الهام می‌گیریم.

۲۲. وفای همسران به تعهدات متقابل

الهام بخش تأثیر این عامل، آیات و روایاتی هستند که بر لزوم وفا به شروط و تعهدات تأکید کرده‌اند، مانند این حدیث که «هر کس برای زن خود [در عقد ازدواج] شرطی کرده است، به شرط خود وفا کند؛ زیرا مسلمانان به شروط خود کاملاً پای‌بندند، مگر شرطی که حلالی را حرام یا حرامی را حلال کند». (همان: ۴۸۷)

۲۳. دنیا دوستی

تأثیر این عامل بر ارتکاب خطا توسط انسان که مفاد حدیث «حُبِّ الدنیا رَأْسُ كُلِّ حَظِيئَةٍ» (همان، ج ۱۱: ۳۰۸) است، در تبیین همه کنش‌های فردی و جمعی که عنوان خطا به مفهوم دینی کلمه بر آنها صدق می‌کند، یعنی همه کنش‌هایی که به گونه‌ای مستلزم مخالفت با ارزش‌ها یا احکام دینی‌اند، کارایی دارد؛ زیرا مفهوم «حُبِّ دُنیا» دارای مصادیق فراوانی است که هر یک می‌تواند مبنای ساختن گزاره‌ای تبیینی قرار گیرد. بخشی از مهم‌ترین مصادیق حُب دُنیا که در متون دینی به آنها اشاره شده، از این قرارند: حُب ریاست، حُب نفوق و برتری جویی، حُب شهرت و جاه‌طلبی، مال‌دوستی، حُب زیورآلات، حُب زینت دنیا، شهوت شکم، شهوت جنسی، راحت‌طلبی، حُب خواب و حُب سخن گفتن. (ری‌شهری، ۱۳۶۳، ج ۳: ۲۹۵)

البته پاره‌ای از مصادیق حب دنیا، مانند: محبت به همسر، محبت به فرزند، لذت‌جویی حلال و زیبایی‌طلبی حلال، به عنوان امور پسندیده و مباح معرفی شده‌اند که باید به آنها عنایت شود. برای نمونه، با توجه به گزاره‌هایی که مدلولشان تجویز گرایش به زینت دنیا (اعراف: ۳۲) یا ستایش دوست داشتن زنان (حرّ عاملی، ج ۱۴: ۹ - ۱۱) است، باید حد و مرزی که اسلام برای مصادیق پسندیده و مصادیق نکوهیده حب دنیا تعیین کرده، مشخص شود که یکی از توضیحات رایج در این ارتباط، تمایز نهادن بین دنیای ممدوحه (بهره‌گیری از نعمت‌های دنیوی در راستای کسب سعادت اخروی) و دنیای مذمومه (دل‌بستگی و اشتغال کامل قلب به دنیا) است. (مجلسی، ج ۷۰: ۲۵ - ۳۶)

۲۴. نگاه به نامحرم

از آیات و روایات فراوانی که در نکوهش یا منع نگاه به نامحرم وارد شده‌اند، می‌توان تأثیر این عامل را الهام گرفت، از جمله: «به مردان مؤمن بگو: چشمان خود را فرو افکنند ... و به زنان مؤمن بگو: چشمان خود را فرو افکنند.» (نور: ۳۰ - ۳۱) و «نگاه، تیری زهرآگین از تیرهای شیطان است.» (حرّ عاملی، ج ۱۴: ۱۳۸)

۲۵. دوستی با نامحرم

از آیات و روایاتی که دوستی با نامحرم و به تعبیر قرآن کریم، «اتخاذِ خِندن» (گرفتن دوست پنهانی) را حرام کرده‌اند، (نساء: ۲۵، مائده: ۵) می‌توان تأثیر این عامل را الهام گرفت.

۲۶. بدخُلقی

بر حسب حدیث «مَنْ سَاءَ خُلُقُهُ مَلَأَهُ اللَّهُ»، (ابن شعبه الحرّانی: ۲۱۴) می‌توان بدخُلقی فرد را عامل دل‌زدگی همسر و با این واسطه، موجب بی‌ثباتی خانواده قلمداد کرد.

۲۷. خودپسندی

با توجه به مفاد احادیثی که خودپسندی را موجب تنها شدن شخص (حرّ عاملی، ج ۱: ۷۷) و خشم و نفرت دیگران از وی (مجلسی، ج ۶۹: ۳۱۶) معرفی کرده‌اند، می‌توان با تطبیق تأثیر این عوامل‌های کلی بر روابط خانوادگی، تأثیر خودپسندی بر بی‌ثباتی خانواده را استنتاج کرد.

۲۸. سخنان ناشایست

تأثیر سخنان ناشایست بر ایجاد کدورت و دشمنی میان همسران و در نتیجه، بی‌ثباتی خانواده از این آیه شریفه الهام گرفته می‌شود که «به بندگانم بگو: سخنی را که نیکوتر است، بر زبان جاری کنند؛ زیرا شیطان [با سخنان ناشایست] میانه آنان را به هم می‌زند». (اسرا: ۵۳)

۲۹. اصرار بر تغییر خلق و خوی همسر

الهام‌بخش تأثیر این عامل بر تزلزل خانواده، روایتی با این مضمون است که «همسر مانند استخوان کج است که اگر به حال خود رها شود، به تو سود می‌رساند و اگر آن را صاف کنی، خواهد شکست». (حرّ عاملی، ج ۱۴: ۱۲۳)

۳۰. ناسپاسی همسر

روایاتی با این مضمون که «شما [زنان] در مورد حق شوهرانتان ناسپاسید»، (همان، ج ۱۴: ۱۲۶) می‌توانند الهام‌بخش تأثیر این عامل باشند.

۳۱، ۳۲، ۳۳، ۳۴. خیانت، دزدی، شراب‌خواری و زنا

تأثیر این عوامل از روایتی استفاده شده است که می‌فرماید: «چهار چیز است که هر کدام وارد خانه‌ای شود، آن خانه نابود و بی‌برکت می‌گردد: خیانت، دزدی، شراب‌خواری و زنا.» (همان، ج ۱۸: ۴۸۲) خیانت و دزدی در این روایت می‌تواند خیانت و دزدی در روابط میان همسران و نیز روابط آنان با دیگران را شامل شود که در فرض اخیر، تلویحاً به موضوع آثار لقمه حرام اشاره دارد.

به طور خاص، تأثیر شراب‌خواری بر بی‌ثباتی خانواده از آیه شریفه‌ای نیز قابل استخراج است که می‌فرماید: «همانا شیطان به وسیله شراب و قمار در صدد ایجاد دشمنی و کینه میان شماست.» (مائده: ۹۱) همچنان که می‌توان آن را از حدیثی الهام گرفت که می‌فرماید: «اگر شراب‌خوار به خواستگاری آمد، به او دختر داده نشود.» (حرّ عاملی، ج ۱۴: ۵۳)

۳۵. التذاذ جنسی در خارج از چارچوب ازدواج

تأثیر این عامل از آیات و روایاتی الهام گرفته می‌شود که هرگونه التذاذ جنسی در خارج از چارچوب ازدواج را ممنوع اعلام کرده‌اند، مانند این حدیث که «هر کسی سهمی از زنا می‌برد؛ [زیرا زنا بر حسب اعضای بدن، دارای انواع و مراتبی است] پس زنای چشم‌ها نگاه است و زنای دهان، بوسه است و زنای دست‌ها لمس کردن است، خواه عضو تناسلی نیز درگیر زنا بشود یا نشود.» (همان، ۱۳۸)

۳۶. بدبینی

تأثیر این عامل بر تزلزل خانواده از آیات و روایاتی مانند آیه «از بسیاری از گمان‌ها بپرهیزید»، (حجرات: ۱۲) الهام گرفته می‌شود.

۳۷. عیب‌جویی

آیات و روایاتی مانند آیه «از یکدیگر عیب‌نگیرید» (حجرات: ۱۱) و حدیث «لغزش‌های مسلمین را پی‌گیری نکنید»، (حرّ عاملی، ج ۸: ۵۹۵) الهام‌بخش تأثیر این عامل‌اند.

۳۸. خشم و غضب

تأثیر این عامل بر تزلزل خانواده از روایاتی مانند «غضب، کلید همه بدی‌هاست» (همان، ج ۱۱: ۲۸۷) الهام گرفته می‌شود.

۳۹. استمرار خشم و قهر

تأثیر این عامل از روایاتی الهام گرفته می‌شود که همسران را از استمرار بخشیدن به خشم و قهر در روابط زناشویی پرهیز می‌دهند، مانند این سخن امام جعفر صادق علیه السلام که می‌فرماید: «هر زنی که شب بخوابد در حالی که شوهرش از وی به سبب امر حقی خشمگین باشد، نماز آن زن پذیرفته نمی‌شود تا آنگاه که شوهرش از او راضی شود». (همان، ج ۱۴: ۱۱۳)

۴۰. ستیزه‌جویی

الهام‌بخش تأثیر این عامل، روایاتی مانند این حدیث است: «از ستیزه‌جویی جداً پرهیزید؛ زیرا موجب مشغله ذهنی، نفاق و کینه می‌شود». (همان، ج ۸: ۵۶۷)

۴۱. دروغ‌گویی

در باب فضیلت راست‌گویی و قبح دروغ، آیات و روایات فراوانی در متون دینی وارد شده که می‌توانند الهام‌بخش تأثیر این عامل باشند، از جمله این حدیث که «خداوند متعال برای بدی‌ها قفل‌هایی ساخته و شراب را کلید آن قفل‌ها قرار داده و دروغ از شراب بدتر است». (همان: ۵۷۲)

۴۲. غیبت کردن

تأثیر این عامل بر بی‌ثباتی خانواده که در مورد غیبت کردن زن یا شوهر از بستگان یکدیگر و بالعکس بیشتر صدق می‌کند، از آیات و روایات متعددی الهام گرفته می‌شود، مانند حدیثی که غیبت را بدتر از زنا معرفی نموده است. (همان: ۵۹۸)

۴۳. سخن‌چینی

از احادیثی مانند: «سخن‌چین وارد بهشت نمی‌شود» (مجلسی، ج ۷۲: ۲۶۸)، می‌توان تأثیر این عامل را الهام گرفت. پرواضح است که سخن‌چینی، افزون بر یک ویژگی

فردی در همسران، می‌تواند به عنوان یک عامل اجتماعی مؤثر بر تزلزل خانواده که بیشتر در روابط با خویشاوندان و آشنایان به فعلیت می‌رسد، در نظر گرفته شود.

۴۴. حسادت

با الهام از آیات و روایاتی مانند «حسد، ایمان را می‌خورد، همان گونه که آتش هیزم را»، (حرّ عاملی، ج ۱۱: ۲۹۲) می‌توان تأثیر این عامل را مطرح کرد. علاوه بر حسادت اعضای خانواده نسبت به یکدیگر، حسادت آنان نسبت به دیگران نیز در تأثیر این عامل لحاظ می‌شود.

۴۵. بخل شوهر

از آیات و روایات وارده در نکوهش صفت بخل به طور عام و بخل شوهر به طور خاص، می‌توان تأثیر این عامل را الهام گرفت، از جمله روایتی از پیامبر خدا ﷺ که در آن، بخل به عنوان یکی از ویژگی‌های مردان بد مطرح شده است. (همان، ج ۱۴: ۱۸)

۴۶. تکبر

الهام‌بخش تأثیر این عامل، آیات و روایاتی است که در ستایش صفت تواضع و نکوهش تکبر وارد شده‌اند، مانند این حدیث که «کسی که برای خدا تواضع کند، خدا او را بالا می‌برد و کسی که تکبر کند، خدا او را پست می‌گرداند». (همان، ج ۱۱: ۲۱۹)

۴۷. تحقیر همسر

روایاتی مانند این حدیث که «هر کس مؤمنی را تحقیر کند یا خوار شمارد، خداوند او را تحقیر می‌کند و پیوسته بر او خشمناک باشد تا آن گاه که از تحقیرش دست بردارد یا توبه کند» (همان، ج ۸: ۵۸۹)، می‌تواند الهام‌بخش تأثیر این عامل تلقی شوند.

۴۸. بدزبانی و ناسزاگویی

با الهام از آیات و روایاتی مانند احادیث ذیل می‌توان تأثیر این عامل را الهام گرفت: «جبرئیل همواره درباره زنان به من سفارش می‌کرد، تا جایی که گمان کردم شوهر مجاز نیست به همسرش اُف بگوید [کمترین اظهار دلتنگی کند]» (نوری، ۱۴۰۸ ق، ج ۱۴: ۲۵۲) و «از بدترین بندگان خدا آن کسی است که به سبب ناسزاگویی از هم‌نشینی با او کراهت داری». (حرّ عاملی، ج ۱۱: ۳۲۸)

۴۹. کتک زدن همسر

با الهام از روایاتی که در سرزنش مرتکبان این عمل وارد شده، می‌توان تأثیر این عامل را از متون دینی استخراج کرد، از جمله عبارت «الضَّارِبُ أَهْلَهُ» (همان، ج ۱۴: ۱۸) که پیامبر خدا ﷺ به عنوان یکی از ویژگی‌های مردان بد مطرح فرموده است.

۵۰. فریب‌کاری

با الهام از آیات و احادیثی مانند اینکه «کسی که مسلمان است، مکر و خدعه نکند ... مکر و خدعه در دوزخ است» (همان، ج ۸: ۵۷۰)، می‌توان تأثیر این عامل را مطرح کرد.

۵۱. بی‌کاری شوهر

الهام‌بخش تأثیر این عامل، روایاتی از این قبیل‌اند که: «خداوند بنده بی‌کار را دوست ندارد» (همان، ج ۱۲: ۳۷) و «کسی که برای خانواده‌اش تلاش می‌کند، مانند کسی است که در راه خدا جهاد می‌کند». (همان: ۴۳)

ب) عوامل ناظر به ساختار خانواده

۱. قوامیت شوهر

الهام‌بخش اصلی تأثیر این عامل، حکم قرآن است که سرپرستی زنان را بر عهده شوهران قرار داده است. (نساء: ۳۴) به نظر می‌رسد مفهوم قوامیت از سویی دربردارنده

معنای حمایت و رسیدگی است و از سوی دیگر، با توجه به سیاق آیه و شواهد روایی (از جمله، حرّ عاملی، ج ۱۴: ۱۲۲)، نوعی اختیارداری و سرپرستی در مفهوم قوامیت مردان اشراب شده است. (ر.ک: بستان نجفی، ۱۳۹۰: ۹۳) در ضمن، مفهوم قوامیت شوهر در متون دینی با معرف‌هایی مانند: حق تمکین جنسی و حق طلاق (حرّ عاملی، ج ۱۵: ۳۴۰)، حق نظارت بر خروج زن از منزل (همان، ج ۱۴: ۱۱۲) و وظیفه پرداخت نفقه زن (گزاره ۵۵) تعریف شده است.

گفتنی است که جنبه سلبی عامل یادشده، تأثیر ریاست زن بر خانواده در بی‌ثباتی آن است که از گزاره‌های نکوهش‌کننده اطاعت شوهر از زن و مانند آن الهام گرفته می‌شود. (بستان نجفی، ۱۳۸۸: ۷۲)

۲. پرداخت نفقه زن

الهام‌بخش تأثیر این عامل، آیات و روایات متعددی هستند، از جمله آیه «بِمَا أَنْفَقُوا مِنْ أَمْوَالِهِمْ» (نساء: ۳۴) و احادیثی که تأمین خوراک و پوشاک زن را مصادیق اصلی نفقه معرفی کرده‌اند. (حرّ عاملی، ج ۱۵: ۲۲۳)

۳. تمایز جنسیتی نقش‌های خانوادگی

الهام‌بخش تأثیر این عامل، روایاتی مانند روایت ذیل‌اند: «علی و فاطمه علیها السلام برای تقسیم کارهای خانه، رسول خدا صلی الله علیه و آله را داور قرار دادند، پس رسول خدا کارهای داخل خانه را به فاطمه و کارهای خارج از خانه را به علی واگذار کرد». (همان، ج ۱۴: ۱۲۳)

گفتنی است در ادامه همین روایت آمده است: «پس فاطمه فرمود: فقط خداوند می‌داند چه اندازه شادمان شدم از اینکه رسول خدا مرا از تحمل نگاه‌های مردان (یا از تحمل فعالیت‌های دشوار مردانه و یا از تحمل درگیر شدن با مردان) آسوده کرد». این فراز اخیر بنا بر برخی احتمالات، به یکی از کارکردهای تمایز جنسیتی نقش‌های خانوادگی، یعنی مصونیت زن از پی‌آمدهای منفی اختلاط با مردان نامحرم اشاره دارد.

۴. داشتن فرزند

سفارش پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله به فرزندخواهی در احادیثی از این قبیل که «فرزند را طلب کنید؛ چرا که فردای قیامت به واسطه کثرت شما در برابر امت‌های دیگر مباحثات می‌کنم» (همان: ۴) و نیز احادیثی که زیبایی را از معیارهای زن خوب برشمرده‌اند (از جمله، رک: همان: ۱۴)، می‌توانند الهام‌بخش تأثیر این عامل باشند.

۵. فقر

الهام‌بخش این عامل، روایاتی هستند که از آنها ارزیابی منفی درباره فقر استفاده می‌شود، مانند روایتی که می‌فرماید: «نزدیک است که فقر به کفر منجر شود». (همان، ج ۱۱: ۲۹۳)

۶. غیبت طولانی مدت شوهر

تأثیر این عامل را می‌توان از روایاتی الهام گرفت که حکم شرعی نحوه جدا شدن زن از شوهر گم‌شده و مفقودالخبر را بیان کرده‌اند. (همان: ۳۹۰)

۷. تعدد زوجات

از آیات و روایات فراوانی که بر جواز تعدد زوجات دلالت دارند، مانند آیه ۳ از سوره نساء، می‌توان این مطلب را الهام گرفت که ازدواج مجدد مرد متأهل به‌خودی‌خود موجب بی‌ثباتی خانواده نیست و اگر بی‌ثباتی در خانواده‌های چندهمسر بیشتر به چشم می‌خورد، ریشه آن را باید در عوامل دیگری مانند بی‌عدالتی شوهر و یا دیگر کاستی‌های اخلاقی زن یا شوهر جست‌وجو کرد.

۸. ازدواج موقت مرد متأهل

ازدواج موقت مرد متأهل نیز تأثیری دوجانبه بر تحکیم خانواده دارد. از سویی با الهام از آیات و روایات فراوانی که آن را تجویز کرده‌اند، مانند آیه ۲۴ از سوره نساء، می‌توان این ادعا را مطرح کرد که ازدواج موقت مرد متأهل به‌خودی‌خود موجب بی‌ثباتی

خانواده نیست و از سوی دیگر، برخی روایات الهام‌بخش این مطلب‌اند که چنین ازدواجی اگر فلسفه اصلی خود را از دست دهد، به بی‌ثباتی خانواده می‌انجامد، از جمله روایتی که می‌فرماید: «بر ازدواج موقت اصرار نورزید؛ زیرا وظیفه شما صرفاً برپاداشتن سنت است، پس با سرگرم شدن به آن از همسران [دائم] خود غافل نشوید که کافر شوند و بیزاری جویند...». (همان: ۴۵۰)

ج) عوامل ناظر به پیش‌زمینه تشکیل خانواده

۱. پرورش اخلاق و آداب فرزندان

تأثیر این عامل به طور غیر مستقیم از برخی روایات به دست می‌آید که ادب‌آموزی به فرزند را از حقوق وی بر پدرش شمرده‌اند. (حرّ عاملی، ج ۱۵: ۱۲۳)

۲. آموزش قرآن و احکام به کودکان و نوجوانان

الهام‌بخش تأثیر این عامل‌ها، روایات فراوانی مانند حدیث ذیل‌اند: «کودک تا هفت سال به بازی سرگرم می‌شود و هفت سال کتاب [قرآن] را فرا می‌گیرد و هفت سال احکام شرعی را می‌آموزد». (همان: ۱۹۴)

۳. ازدواج در سنّ مناسب

روایات متعددی الهام‌بخش این مطلب‌اند که ازدواج در سنّ نوجوانی به‌خودی‌خود موجب بی‌ثباتی خانواده نیست، از جمله روایاتی که به تسریع در ازدواج نوجوانان سفارش کرده‌اند، مانند روایتی که می‌فرماید: «هیچ پسر جوانی در آغاز جوانی ازدواج نمی‌کند مگر آنکه شیطان ملازم او فریاد برمی‌آورد که وای بر او باد! دوسوم دینش را از دسترس من حفظ کرد» (مجلسی، ج ۱۰۳: ۲۲۱) و نیز فرمایش رسول خدا ﷺ که فرمود: «دوشیزگان همانند میوه‌های روی درخت‌اند؛ اگر زمان چیدن میوه فرارسد و میوه‌ها چیده نشوند، آفتاب آنها را فاسد کرده و بادهای آنها را پراکنده می‌سازند. به همین سان،

زمانی که دوشیزگان و ویژگی‌های زنان را در خود یافتند، هیچ دارویی جز ازدواج و شوهر کردن برای آنان وجود ندارد. در غیر این صورت، چون از جنس بشرند، هیچ اطمینانی نیست که دچار فساد و انحراف نشوند». (حرّ عاملی، ج ۱۴: ۳۹)

بنابراین اگر احیاناً مشاهده می‌شود که میزان ناسازگاری‌های زناشویی و طلاق در ازدواج‌های واقع در سنین نوجوانی بیش از سایر ازدواج‌هاست، ریشه آن را باید در عوامل دیگری مانند کاستی‌های آموزشی، تربیتی، فرهنگی و اقتصادی جست‌وجو کرد.

۴. آشنایی پیش از ازدواج [به طور مشروع]

تأثیر این عامل را می‌توان از آیات و روایات متعددی الهام گرفت، از جمله مجموعه‌ای از آیات قرآن و روایات حاوی سخنان و سیره معصومان که بر مشورت به طور عام (شوری: ۳۸) یا مشاوره در ازدواج به طور خاص (حرّ عاملی، ج ۱۴: ۳۶؛ مجلسی، ج ۷۲: ۲۳۲) تأکید کرده‌اند.

از این گذشته، امام جعفر صادق علیه السلام بر حسب روایتی می‌فرماید: «نگاه مرد به زیبایی‌های زن پیش از ازدواج مانعی ندارد». (حرّ عاملی، ج ۱۴: ۶۱) این مضمون که در شماری از روایات تکرار شده است نیز می‌تواند الهام‌بخش تأثیر این عامل تلقی شود. در همین راستا، بر حسب روایتی از رسول خدا صلی الله علیه و آله که به طور مستقیم بر تأثیر این عامل دلالت دارد، آن حضرت به کسی که از زنی خواستگاری کرده بود، فرمود: «خوب است نگاهی به او بیفکنی؛ زیرا این کار برای دوام الفت و محبت میان شما بهتر است». (همان)

۵. انتخاب همسر دیندار

تأثیر این عامل نیز از شماری از آیات و روایات الهام گرفته می‌شود، مانند فرمایش رسول اکرم صلی الله علیه و آله: «هر گاه کسی که دین و اخلاقش را می‌پسندید به خواستگاری نزد شما آمد، با ازدواج او موافقت کنید» (همان: ۵۲) و نیز این حدیث که «ازدواج کن و بر تو باد به زن دیندار». (همان: ۳۰)

۶. انتخاب همسر از خانواده شریف

الهام‌بخش تأثیر این عامل، سخن پیامبر خدا ﷺ است که فرمود: «ای مردم! از سبزه لجن‌زار بپرهیزید» و چون مقصود ایشان را از «سبزه لجن‌زار» پرسیدند، فرمود: «زن زیبای پرورش‌یافته در خانواده فاسد». (همان: ۲۹)

۷. همسانی دینی و فرهنگی زن و شوهر

الهام‌بخش تأثیر این عامل در وهله نخست آیات و روایاتی‌اند که بر ممنوعیت یا کراهت ازدواج مسلمان با غیر مسلمان دلالت دارند، مانند آیه‌ای که می‌فرماید: «با زنان مشرک ازدواج نکنید تا آنگاه که ایمان بیاورند ... و به مردان مشرک زن ندهید تا آنگاه که ایمان بیاورند» (بقره: ۲۲۱) و نیز این حدیث که «ازدواج با اهل کتاب سزاوار نیست». (حرّ عاملی، ج ۱۴: ۴۱۱)

این ادله تنها بر لزوم همسانی دینی زن و شوهر دلالت دارند و از این رو، برای دریافت دیدگاه تجویزی اسلام در مورد دیگر انواع همسانی به ویژه همسانی‌های فرهنگی، قومی، نژادی و طبقاتی، نیازمند مراجعه به ادله دیگری هستیم. در این ارتباط، به‌اجمال می‌توان گفت: از اطلاق روایاتی که بیانگر لزوم رعایت اصل کُفویت در ازدواج‌اند، مانند روایتی که می‌فرماید: «مرد مؤمن، کفو زن مؤمن و مرد مسلمان، کفو زن مسلمان است» (همان: ۴۴)، افزون بر لزوم همسانی دینی زوجین استفاده می‌شود که اسلام برخی مصادیق قاعده همسان‌همسری، به ویژه همسانی نژادی و طبقاتی زوجین را تأیید نموده و در جهت نسخ آنها تلاش کرده، همچنان که در برخی روایات دیگر به این مطلب تصریح شده است. (همان: ۵۱ - ۵۲)

اما نسبت به همسانی فرهنگی زن و شوهر، گرچه به نظر می‌رسد توصیه مشخصی در منابع دینی وارد نشده، با این حال، می‌توان توصیه به رعایت همسانی فرهنگی را از باب حکم ثانوی، مطابق دیدگاه اسلام دانست؛ زیرا ناهمسانی‌های فرهنگی زوجین در بسیاری از خانواده‌ها و حتی در خانواده‌های مذهبی که نوعاً در سطوح متوسط

دین‌داری قرار دارند، به اختلاف و جدایی می‌انجامد و دست‌کم در مورد جامعه معاصر با توجه به تحولاتی که در نهاد خانواده رخ داده است، می‌توان این ادعا را به جرأت مطرح کرد. بنابراین، ادعای تأثیر همسانی زن و شوهر بر تحکیم خانواده عمدتاً بر همسانی‌های دینی و فرهنگی تأکید دارد.

۸. تمکن مالی شوهر آینده

از برخی روایات که معیار کفویت مرد را برخورداری از عفت و یسار (تمکن مالی لازم برای اداره خانواده) معرفی کرده‌اند (همان)، می‌توان تأثیر این عامل را الهام گرفت.

۹. زایا بودن همسر

الهام‌بخش تأثیر این عامل، روایاتی است که در آنها بر زایا بودن زن به عنوان یکی از معیارهای همسرگزینی تأکید شده است، مانند این سخن رسول خدا ﷺ که می‌فرماید: «با دختر زایا ازدواج کنید و از ازدواج با زن زیباروی نازا بپرهیزید. (همان: ۳۳)

۱۰. ازدواج ترتیب‌یافته

توصیه دینی به اینکه «دختران بی‌همسر را به ازدواج درآورید» (نور: ۳۲)، الهام‌بخش این مطلب است که الگوی ازدواج ترتیب‌یافته که در آن، والدین و خویشاوندان، نقش پررنگی در ازدواج جوانان به عهده دارند، در مقایسه با الگوی همسرگزینی آزاد به وسیله خود دختر و پسر، تأثیر بیشتری در استحکام خانواده دارد.

۱۱. موافقت والدین با ازدواج دختر

تأثیر این عامل از روایات متعدد الهام گرفته می‌شود، مانند اینکه «دختری که پدر دارد، نمی‌تواند بدون اجازه پدرش ازدواج کند» (حرّ عاملی، ج ۱۴: ۲۰۵) و «در مورد ازدواج دختران با مادرانشان مشورت کنید». (سجستانی، ۱۴۱۰ ق، ج ۱: ۴۶۵)

۱۲. ازدواج تحمیلی

با الهام از مجموعه‌ای از روایات می‌توان تأثیر این عامل را که شامل دو بخش ذیل است، مطرح کرد: بی‌ثباتی ناشی از تحمیل ازدواج بر پسر با توجه به حدیثی که می‌فرماید: «با زنی که دوست داری، ازدواج کن و آن را که پدر و مادرت به او تمایل دارند، رها کن» (حرّ عاملی، ج ۱۴: ۲۲۰) و بی‌ثباتی ناشی از تحمیل ازدواج بر دختر با عنایت به احادیثی مانند اینکه «در ازدواج باید موافقت زن - چه باکره و چه غیر باکره - جلب شود و جز با نظر او تزویج صورت نگیرد». (همان: ۲۱۴)

۱۳. ازدواج بلهوسانه

الهام‌بخش تأثیر این عامل، روایاتی مانند این حدیث است: «خداوند متعال مردان و زنان هوسران را [که از روی تنوع‌طلبی پیوسته به ازدواج و طلاق اقدام می‌کنند]، دشمن می‌دارد یا نفرین می‌کند». (همان، ج ۱۵: ۲۶۷)

۱۴. همسرگزینی با تکیه بر معیارهای مادی صرف

با الهام از برخی روایات می‌توان این مطلب را مطرح کرد که اگر انتخاب همسر فقط با تکیه بر معیارهای مادی، مانند دارایی و زیبایی صورت گیرد، احتمال بی‌ثباتی خانواده افزایش می‌یابد، مانند این حدیث که «اگر مردی به خاطر زیبایی یا ثروت زنی با او ازدواج کند، به همانها واگذار خواهد شد». (همان، ج ۱۴: ۳۰)

(د) عوامل ناظر به عوامل اجتماعی

۱. گسترش تعلیم و تربیت دینی در جامعه

الهام‌بخش تأثیر این عامل به طور غیر مستقیم، آیات و روایات فراوانی‌اند که بر اهمیت و ابعاد گوناگون تعلیم و تعلم دینی تأکید نموده و در واقع، نهاد آموزش و پرورش دینی را پایه‌ریزی کرده‌اند، مانند آیه ۱۲۲ از سوره توبه که بر وجوب کفائی تفقه و تبلیغ دینی دلالت دارد.

۲. آشنایی زوجین با حقوق و مهارت‌های زناشویی

بسیاری از عوامل پیش‌گفته و عواملی که در ادامه خواهد آمد، با قطع نظر از جنبه محتوایی، از یک جنبه آموزشی برخوردارند و به این لحاظ می‌توانند الهام‌بخش تأثیر این عامل قلمداد شوند.

۳. گسترش نگرش تقدس‌گرایانه به خانواده

الهام‌بخش تأثیر این عامل، تعبیر فراوانی در متون دینی‌اند که بر حسب آنها اسلام کوشیده است با اعطای صبغه دینی و الهی به پیوند ازدواج و تخصیص پاداش اخروی در ازای نقش‌ها و فعالیت‌های گوناگون خانوادگی از قبیل روابط جنسی و عاطفی، تولید مثل، پرورش فرزندان، کار خانگی، کار مزدی برای تأمین معاش و بردباری در برابر ناملازمات زندگی خانوادگی، نگرش تقدس‌گرایانه به ازدواج و خانواده را در افراد تقویت کند. (ر.ک: بستان نجفی، ۱۳۹۰: ۱۷۲ - ۱۷۳) برای نمونه، در روایتی آمده است: «مرد هنگام ازدواج بگوید: اقرار می‌کنم به پیمانی که خداوند گرفته است که یا [زن را] به طور شایسته نگاه دارید و یا به نیکی رها کنید». (حرّ عاملی، ج ۱۴: ۸۲)

۴. تقبیح اجتماعی طلاق

تأثیر این عامل را از روایاتی الهام می‌گیریم که بر قبح و کراهت شدید طلاق تأکید کرده‌اند، مانند این روایت که «در میان آنچه خداوند حلال کرده، هیچ چیزی نزد او مبعوض‌تر از طلاق نیست». (همان، ج ۱۵: ۲۶۷)

۵. گسترش امر به معروف و نهی از منکر در جامعه

تأثیر این عامل نیز علاوه بر ادله عام و خوب امر به معروف و نهی از منکر، از برخی ادله خاص آن که ناظر به مسائل خانوادگی‌اند، الهام گرفته شده است، مانند روایتی از امام جعفر صادق علیه السلام در تفسیر آیه «ای کسانی که ایمان آورده‌اید! خود و خانواده‌تان را از آتش دوزخ نگاه دارید» (تحریم: ۶) که بر حسب آن، مردان به انجام

فریضه امر به معروف و نهی از منکر در محیط خانواده موظف شده‌اند. (حرّ عاملی، ج ۱۱: ۴۱۷)

گفتنی است یکی از ابعاد مهم فریضه امر به معروف و نهی از منکر، برخورد قانونی نهادهای حکومتی با متخلفان است که نقش آن در تحکیم خانواده را می‌توان از برخی گزاره‌های متون دینی الهام گرفت، از جمله روایتی که مداخله امیر مؤمنان علی علیه السلام به عنوان حاکم اسلامی در حل اختلاف زناشویی را حکایت می‌کند. (نوری، ۱۴۰۸ ق، ج ۱۲: ۳۳۷)

۶. حمایت نظام حکومتی

الهام‌بخش تأثیر این عامل، آیات و روایاتی است که نشان می‌دهند حکومت اسلامی باید بر سیاست‌های حمایت مالی و غیر مالی از افراد در جهت تشکیل خانواده و حفظ آن اهتمام ورزد. از جمله در روایتی آمده است: «مردی را که به خودارضایی اقدام کرده بود، به محضر امیر مؤمنان علی علیه السلام آوردند. حضرت بر دست او [تازیانه] زد تا سرخ شد، آنگاه مبلغی از بیت‌المال برای ازدواج او اختصاص داد». (حرّ عاملی، ج ۱۸: ۵۷۵)

۷. روابط خویشاوندی

تأثیر این عامل از آیات و روایات فراوانی الهام گرفته می‌شود که در آنها بر اهمیت روابط با خویشاوندان تأکید شده است، مانند آیه اول سوره نساء که رعایت پرهیزگاری نسبت به خویشاوندان را در کنار رعایت تقوای الهی قرار داده است.

تأثیر روابط خویشاوندی بر تحکیم خانواده از سه راه عمده صورت می‌گیرد: نخست، از راه حمایت‌های مادی و معنوی آگاهانه‌ای که خویشاوندان نسبت به خانواده صورت می‌دهند. علی علیه السلام در این باره می‌فرماید: «کسی که از یاری خویشاوندان خود دست بکشد، تنها یک دست یاری را از آنان دریغ کرده و [در مقابل،] خود را از یاری دست‌های فراوانی محروم ساخته است». (رضی، ۱۳۷۰، ج ۱: ۶۲) دوم، از راه نظارت خویشاوندان بر خانواده که گذشته از موارد امر به معروف و نهی از منکر، یکی از موارد

مهم آن، میانجی‌گری خویشاوندان در اختلافات زناشویی است. آیه شریفه قرآن در این ارتباط می‌فرماید: «و اگر از قطع رابطه میان آن دو [زن و شوهر] بیم دارید، پس یک داور از خاندان او [شوهر] و یک داور از خاندان او [زن] را تعیین کنید که اگر تصمیم به اصلاح بگیرند، خداوند میان آن دو سازگاری ایجاد خواهد کرد». (نساء: ۳۵) سوم، از راه تأثیرات غیرارادی، مانند تأثیری که روابط و معاشرت‌های خویشاوندی به‌خودی‌خود بر تأمین نیازهای عاطفی همسران به جا می‌گذارد.

۸. روابط دوستانه

تأثیر این عامل از آیات و روایات فراوانی الهام گرفته می‌شود که در آنها بر اهمیت روابط با دوستان و برادران ایمانی تأکید شده است، مانند آیه‌ای که می‌فرماید: «همانا مؤمنان برادر یکدیگرند پس میان برادرانتان اصلاح نمایید». (حجرات: ۱۰) گفتنی است تأثیر روابط دوستانه بر تحکیم خانواده و نیز تأثیر روابط همسایگی بر تحکیم خانواده (مفاد گزاره بعدی) از همان راه‌هایی صورت می‌گیرد که در مورد روابط خویشاوندی ذکر شد.

۹. روابط همسایگی

تأثیر این عامل از آیات و روایات فراوانی الهام گرفته می‌شود که در آنها بر اهمیت روابط با همسایگان تأکید شده است، مانند این فرمایش رسول خدا ﷺ که «جبرئیل پیوسته مرا به همسایه سفارش می‌کرد تا جایی که گمان کردم او را وارث قرار خواهد داد» (حرّ عاملی، ج ۸: ۴۸۸) و نیز این حدیث که «خوب همسایه‌داری کردن، سرزمین‌ها را آباد و عمرها را طولانی می‌کند». (همان: ۴۸۹)

۱۰. دخالت نابجای اطرافیان

تأثیر این عامل نیز از روایاتی مانند حدیث ذیل الهام گرفته می‌شود: «کسی که در جهت اختلاف‌افکنی میان زن و شوهری بکوشد، مورد خشم خدا و نفرین او در دنیا و آخرت قرار گیرد». (همان، ج ۱۴: ۲۷)

۱۱. اختلاط جنسی در جامعه

تأثیر این عامل را می‌توان از آیات و روایات فراوانی الهام گرفت که اختلاط جنسی در سطح جامعه را نکوهش کرده یا به حفظ حریم میان زن و مرد نامحرم سفارش کرده‌اند، مانند این فرمایش علی‌علیه‌السلام که «ای اهل عراق، به من خبر رسیده که زنان شما در مسیر [پرازدحام] به مردان تنه می‌زنند، آیا شرم نمی‌کنید؟» (همان، ج ۱۴: ۱۷۴) و حدیث فاطمه زهرا علیها السلام که «برای زنان، بهتر است مردان را نبینند و مردان هم آنان را نبینند». (همان: ۴۳)

۱۲. گسترش بی‌حجابی یا بدحجابی

الهام‌بخش تأثیر این عامل، ادله و وجوب حجاب است، مانند این آیه شریفه که «[زنان] زینت‌های خود را آشکار ننمایند مگر برای شوهرانشان یا پدرانشان یا...» (نور: ۳۱) البته این عامل و عامل بعدی هم در سطح اجتماعی و هم در سطح خانوادگی می‌توانند مورد توجه قرار گیرند؛ زیرا از سویی حجاب یا خودآرایی زن در محیط‌های عمومی در ثبات یا بی‌ثباتی خانواده خودش مؤثر است و از سوی دیگر، گسترش بی‌حجابی و خودآرایی در سطح جامعه در بی‌ثباتی عمومی نهاد خانواده تأثیر دارد.

۱۳. خودآرایی زنان برای غیر شوهران خود

می‌توان تأثیر این عامل را از حدیثی الهام گرفت که می‌فرماید: «پیامبر خدا ﷺ نهی کرد که زن برای غیر شوهرش خود را بیاراید که اگر چنین کند، بر خداست که او را به آتش بسوزاند». (حرّ عاملی، ج ۱۴: ۱۱۵)

۱۴. گسترش الگوهای جای‌گزین خانواده

تأثیر این عامل را می‌توان از آیات و روایاتی الهام گرفت که همجنس‌خواهی را برای مردان و زنان حرام اعلام کرده‌اند. (همان: ۲۴۹، ۲۶۰) در همین ارتباط می‌توان به روایاتی اشاره کرد که در بیان حرمت قوادی یا واسطه‌گری در روابط نامشروع جنسی وارد شده‌اند. (همان: ۱۳۵ - ۱۵۶)

۱۵. اشاعه و ترویج منکرات جنسی

آیات و روایات متعددی الهام‌بخش تأثیر این عامل‌اند، از جمله آیه‌ای که می‌فرماید: «کسانی که دوست دارند کارهای زشت در میان مؤمنان شیوع یابد، عذابی دردناک در دنیا و آخرت برایشان خواهد بود.» (نور: ۱۹) بدون شک، رسانه‌هایی که به پخش فیلم‌های پورنوگرافیک و مبتذل اقدام می‌کنند، مصداق اتم تأثیر این عامل در دوران معاصرند.

نتیجه‌گیری

از گزاره‌های متون دینی در مجموع، هشتاد و هشت عامل مؤثر بر استحکام یا تزلزل خانواده در سطوح خرد و کلان استخراج گردید که فهرست این عوامل با مشخص نمودن عوامل مثبت در جهت استحکام و منفی در جهت تزلزل خانواده در جدول زیر ارائه شده است:

جدول شماره ۱. ویژگی‌های فردی همسران

ردیف	عوامل مؤثر بر استحکام و تزلزل خانواده	جهت مثبت یا منفی
۱	حمایت معنوی متقابل	+
۲	ارضای متقابل نیاز جنسی	+
۳	عدالت در رفتار و گفتار	+
۴	پرهیزکاری زن و شوهر	+
۵	ایمان	+
۶	صبر و بردباری	+
۷	مدارا	+
۸	سازگاری	+
۹	نرم‌خویی	+
۱۰	غیرت‌ورزی شوهر	+
۱۱	هدیه دادن	+
۱۲	قناعت‌ورزی	+
۱۳	احترام به همسر	+

+	۱۴	اظهار محبت به همسر
+	۱۵	اطاعت زن از شوهر
+	۱۶	حیای زن و شوهر
+	۱۷	عفو و گذشت همسران
+	۱۸	توجه به مصالح پنهان ازدواج
+	۱۹	خدمت مرد به خانواده
+	۲۰	توسعه معیشتی بر اهل و عیال
+	۲۱	شوهرداری زن
+	۲۲	وفای همسران به تعهدات
-	۲۳	دنیا دوستی
-	۲۴	نگاه به نامحرم
-	۲۵	دوستی با نامحرم
-	۲۶	بدخلقی
-	۲۷	خودپسندی
-	۲۸	سخنان ناشایست
-	۲۹	اصرار بر تغییر شخصیت همسر
-	۳۰	ناسپاسی همسر
-	۳۱	خیانت
-	۳۲	دزدی
-	۳۳	شراب خواری
-	۳۴	زنا
-	۳۵	التذاذ جنسی نامشروع
-	۳۶	بدبینی
-	۳۷	عیب جویی
-	۳۸	خشم و غضب
-	۳۹	استمرار خشم و قهر
-	۴۰	ستیزه جویی
-	۴۱	دروغ گویی
-	۴۲	غیبت کردن

۴۳	سخن چینی	-
۴۴	حسادت	-
۴۵	بخل شوهر	-
۴۶	تکبر	-
۴۷	تحقیر همسر	-
۴۸	بدزبانی و ناسزاگویی	-
۴۹	کتک زدن همسر	-
۵۰	فریب کاری	-
۵۱	بی کاری شوهر	-

جدول شماره ۲. عوامل ساختاری خانواده

ردیف	عوامل مؤثر بر استحکام و تزلزل خانواده	جهت مثبت یا منفی
۱	قوامیت شوهر	+
۲	پرداخت نفقه زن	+
۳	تمایز جنسیتی نقش‌ها	+
۴	داشتن فرزند	+
۵	فقر	-
۶	غیبت طولانی مدت شوهر	-
۷	تعدد زوجات	-
۸	ازدواج موقت	-

جدول شماره ۳. پیش‌زمینه تشکیل خانواده

ردیف	عوامل مؤثر بر استحکام و تزلزل خانواده	جهت مثبت یا منفی
۱	پرورش اخلاق و ادب فرزندان	+
۲	آموزش قرآن و احکام به فرزندان	+
۳	ازدواج در سن مناسب	+
۴	آشنایی پیش از ازدواج	+
۵	انتخاب همسر دیندار	+
۶	انتخاب همسر از خانواده شریف	+

+	هم‌سانی دینی و فرهنگی زن و شوهر	۷
+	تمکن مالی شوهر	۸
+	زایا بودن همسر	۹
+	ازدواج ترتیب یافته	۱۰
+	موافقت والدین با ازدواج دختر	۱۱
-	ازدواج تحمیلی	۱۲
-	ازدواج بولهوسانه	۱۳
-	همسرگزینی با معیارهای مادی	۱۴

جدول شماره ۴. عوامل اجتماعی

جهت مثبت یا منفی	عوامل مؤثر بر استحکام و تزلزل خانواده	ردیف
+	گسترش تربیت دینی در جامعه	۱
+	آموزش حقوق و مهارت‌های زناشویی	۲
+	نگرش تقدس‌گرایانه به خانواده	۳
+	تقیح اجتماع طلاق	۴
+	گسترش امر به معروف در جامعه	۵
+	حمایت نظام حکومتی	۶
+	روابط خویشاوندی، دوستی، همسایگی	۷
-	دخالت نابجای اطرافیان	۸
-	اختلاط جنسی در جامعه	۹
-	گسترش بی‌حجابی یا بدحجابی	۱۰
-	خودآرایی زن برای غیر شوهر	۱۱
-	گسترش الگوهای جای‌گزین خانواده	۱۲
-	ترویج منکرات جنسی	۱۳

این مجموعه عوامل به ضمیمه نکاتی که در توضیح آنها مطرح شد، دست‌کم می‌تواند به عنوان یک چارچوب مرجع و نقطه آغاز در اجرای چندین طرح پژوهشی و کاربردی رسانه‌ای باشد. این آموزه‌های در طراحی و ساخت میزگردهای مربوط به خانواده و مجموعه‌های نمایشی با مضامین دینی نیز قابل بهره‌برداری است.

در حال حاضر، برنامه‌های متعددی با رویکرد اسلامی و با هدف تحکیم ارزش‌های دینی و اخلاقی در رسانه ملی تولید و پخش می‌شوند که با استفاده از این آموزه‌ها می‌توان به تعمیق و تقویت بیشتر این برنامه‌ها پرداخت. برای مثال، ای بسا فیلمی با موضوع سوء ظن در روابط خانوادگی به نمایش درآید و تذکرات مؤثری نیز در این خصوص به مخاطبان خود بدهد، ولی به دلیل نبود نگاهی فراگیر و همه‌جانبه که مبتنی بر ابعاد دیگر ارزش‌های دینی باشد، از جهات دیگری باعث انتقال پاره‌ای پیام‌های منفی به مخاطبان شود، به گونه‌ای که برآیند کلی فیلم، در راستای تحکیم خانواده قرار نگیرد. در حالی که با ملاحظه ابعاد مختلف این آموزه‌ها در کنار هم، نویسندگان و دست‌اندرکاران این برنامه‌ها از پی‌آمدهای این چینی‌جولوگیری می‌کنند.

فهرست منابع

* قرآن کریم

۱. ابن شعبه الحرانی، حسن بن علی. ۱۳۶۳. *تحف العقول عن آل الرسول*. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
۲. امام خمینی، سید روح الله. [بی تا]. *تحریر الوسیله*. قم: مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان.
۳. بستان (نجفی)، حسین. ۱۳۸۸. *اسلام و تفاوت های جنسیتی در نهادهای اجتماعی*. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۴. بستان (نجفی)، حسین. ۱۳۹۰. *خانواده در اسلام*. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۵. حرّ عاملی، محمد بن حسن. [بی تا]. *وسائل الشیعه*. ۲۰ ج. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۶. رضی، سید محمد بن الحسین. ۱۳۷۰. *نهج البلاغه*. ۴ ج. تحقیق: محمد عبده. قم: دارالذخائر.
۷. ری شهری، محمد. ۱۳۶۳. *میزان الحکمه*. ۱۰ ج. تهران و قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
۸. سجستانی، سلیمان بن الأشعث. ۱۴۱۰ هـ. ق. *سنن أبی داود*. ۲ ج. بیروت: دارالفکر.
۹. طباطبایی، سید محمد حسین. [بی تا]. *المیزان فی تفسیر القرآن*. قم: جماعة المدرسین فی الحوزة العلمية.
۱۰. طبرسی، حسن بن فضل. ۱۴۰۸ هـ. ق. *مکارم الاخلاق*. لبنان: دارالحوراء.

۱۱. قزوینی، محمد بن یزید. [بی تا]. *سنن ابن ماجه*. ۲ ج. بیروت: دارالفکر.
۱۲. مجلسی، محمد باقر. ۱۴۰۳ هـ. ق. *بحار الأنوار*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۱۳. مطهری، مرتضی. ۱۳۷۱. *مجموعه آثار*. ج ۱۹، تهران و قم، صدرا.
۱۴. نجفی، محمدحسن. [بی تا]. *جواهر الکلام*. ۴۳ ج. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۱۵. نوری، میرزا حسین. (۱۴۰۸ هـ. ق). *مستدرک الوسائل*. بیروت: مؤسسة آل البيت لإحياء التراث.

